

Bernarda Ratančić
Vladanka Milošević

Prilog poznavanju povijesti franjevačke ljekarne u Varaždinu

Bernarda Ratančić
Hrvatski restauratorski zavod
Odsjek za konzervatorska istraživanja
i dokumentaciju nepokretne baštine, Zagreb

Vladanka Milošević
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za interventni pristup graditeljskom
naslijeđu, Zagreb

Prethodno priopćenje/
Preliminary communication
Primljen/Received: 12. 5. 2016.

UDK

615.12(497.5 Varaždin)(091)
726:272-789.3(497.5 Varaždin)

DOI:

<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2016.12>

SAŽETAK: Hrvatski restauratorski zavod provodi konzervatorsko-restauratorska istraživanja u prostoru zgrade nekadašnjeg nemoćišta franjevačkog samostana u Varaždinu, no obzirom na to da je prostor još uvijek u uporabi, istraživanja su otežana i provode se parcijalno. Cilj ovoga rada je prezentirati do sada postignute rezultate te izdvojiti problemska pitanja čija bi se rješenja trebala pronaći nastavkom istraživanja. Buduća su istraživanja važna radi prezentacije i valorizacije relativno nepoznate svodne freske Ivana Krstitelja Rangeru u prostoriji nekadašnje ljekarne.

KIJUČNE RIJEČI: *Ivan Krstitelj Ranger, barokno zidno slikarstvo, franjevački samostan u Varaždinu, franjevačka ljekarna*

Gradnjom franjevačke crkve i samostana u 17. stoljeću u samom središtu varaždinske gradske jezgre stvoren je ranobarokni građevinski sklop visoke arhitektonske i urbanističke vrijednosti. Uz crkvu i četverokrilnu samostansku zgradu, franjevački kompleks činila je i zgrada nemoćišta podignuta uz zapadno samostansko krilo. U jednoj prostoriji prizemlja nemoćišta (infirmarije), u kojoj je najvjerojatnije djelovala samostanska ljekarna, sačuvana je vrijedna svodna freska, koja se atribuirala Ivanu Krstitelju Rangeru. Upravo su velika oštećenja i osipavanja pigmenta slikanog sloja bila povod za početak istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova koje od 2013. godine obavljaju djelatnici i suradnici Hrvatskog restauratorskog zavoda pod vodstvom dipl. ing. arh. Vladanke Milošević.¹

O zgradi nemoćišta varaždinskih franjevaca među prvima su pisali Janko Barlè i franjevački povjesničar o. Apo-

linar Braničković.² Krešimir Filić, zahvaljujući kojemu je 1923. godine „otkrivena“ freska u ljekarni, dao je opširniji pregled povijesti franjevačkog nemoćišta te je prvi sliku detaljnije opisao i ocijenio kao „dobro Rangerovo djelo“.³ O franjevačkoj ljekarni su, u kontekstu povijesti ljekarništva, pisali Lujo Pihler, Dragutin Feletar te Gustav i Martina Piasek, a u novije vrijeme Ivan Damiš i Božidar Tomašić.⁴ Varaždinsko nemoćište i ljekarnu spominje i o. Emanuel Hoško u svojem radu o organizaciji brige za bolesne i nemoćne unutar franjevačkog reda.⁵ Najopsežniji je prilog poznavanju povijesti varaždinskog franjevačkog samostana, a time i nemoćišta i ljekarne, knjiga franjevačkog povjesničara Paškala Cvekana.⁶

Češće teme znanstvenih radova bile su svodna slika te njezina ikonografska i stilska analiza. Nakon Krešimira Filića, i Hrvoje Tartalja dao je detaljan opis svodne slike ljekarne, koju je prepoznao kao prikaz motiva postanka

1. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, pogled na južno pročelje (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)
Varaždin, building of the former Franciscan infirmary, view of the south front (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

svijeta.⁷ Najopsežniju ikonografsku analizu Rangerove freske izradila je Marija Mirković,⁸ čiju su tezu o prikazu Marije kao Nebeske ljekarne okružene simbolima četiriju elemenata preuzeli i kasniji autori, koji su temu uglavnom obrađivali u kontekstu Rangerova opusa ili s naglaskom na posttridentsku ikonografiju.⁹

Namjera ovoga rada je predstaviti rezultate dosadašnjih arhivskih, povijesnih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, kojima se donose novi podaci o građevnom razvoju zgrade te se upozorava na vrijednost Rangerove freske. U ovoj fazi istraživanja još se ne mogu donijeti konačni zaključci o izvornom izgledu zgrade nemoćišta, no utvrđeni nalazi pružaju smjernice za daljnje aktivnosti. U tekstu će biti iznesena glavna pitanja, odnosno problemi čije će uspješno rješavanje omogućiti valorizaciju i izradu prijedloga prezentacije zgrade, čime će se ostvariti njezina nova namjena. Istovremeno s istraživanjem i radovima na obnovi arhitekture, trebali bi se provoditi i radovi na svodnom osliku, tako da se javnosti i istraživačima predstavi manje poznato, a vrlo vrijedno Rangerovo djelo.

Povijest varaždinske infirmarije i ljekarne

Pojam nemoćišta ili infirmarije vezan je uz Pravila franjevačkog reda kojima se nalaže briga za starije i bolesne redovnike u posebno opremljenim prostorijama.¹⁰ Temeljne odredbe o brizi za bolesne franjeve i o odnosima prema gostima, tzv. Sambukanske konstitucije, potvrđene su 1658. godine na općem saboru Reda održanom u Toledu.¹¹ Prema njima su uređeni i statuti Provincije sv. Ladislava, osnovane 1661. godine, kojoj je pripadao i varaždinski samostan.¹² Prvi svečani sastanak Provincije održan je 2. siječnja 1662. godine u Ormožu. Na tom je sastanku odlučeno da se u zagrebačkom i varaždinskom samostanu osnuju infirmarije, odnosno nemoćišta za

bolesnu braću iz susjednih samostana. Zagrebačko nemoćište djelovalo je samo kraće vrijeme, dok je varaždinsko postojalo do 1786. godine.¹³

Nemoćište u Varaždinu vjerojatno je počelo s radom odmah nakon prvog sastanka Provincije, a moralo je biti uređeno unutar samostanske zgrade.¹⁴ Rad nemoćišta bio je prekinut 1665. godine kad je samostan stradao u velikom požaru, zbog čega je na Kapitolu Reda tri godine poslije istaknuta važnost njegove obnove, kao i u odlukama Kapitula 1675. i ponovno 1676. godine, kojima je iskazana potreba izgradnje nove, zasebne zgrade.¹⁵

U Varaždinu je u to vrijeme djelovao ljekarnik Karlo Sardena,¹⁶ kod kojega je kao pomoćnik radio Ivan Korziski,¹⁷ koji je 1676. godine otkupio Sardeninu ljekarnu i prenio je u franjevački samostan. Prvotna je ljekarna vjerojatno djelovala u malom prostoru uz crkvu, gdje je poslije uređena kapela sv. Josipa.¹⁸ Korziski se 1678. godine zaređio i uzeo ime Maksimilijan. Prema Cvekanu, Korziski je ljubavlju i brigom prema bolesnicima stekao poštovanje građana i plemića te je, zahvaljujući njegovim zaslugama, Grad Varaždin samostanu darovao zemlju za gradnju nove zgrade. Uvjet za davanje zemljišta bio je da ljekarna ne služi samo potrebama samostanskog nemoćišta, nego da bude otvorena i za javnost jer u Varaždinu tada nije postojala druga ljekarna.¹⁹

S obzirom na to da se Korziski vratio u Varaždin tek nakon zaređenja 1678. godine, početak gradnje zgrade nemoćišta ne bi se mogao datirati prije te godine.²⁰ Međutim, u arhivskim dokumentima franjevačkog samostana za godinu 1676. navedeno je da „se bolnica gradi u varaždinskom samostanu uz postojanu brigu, zaista vrlo brzo, njome upravljaju dva ozbiljna i marljiva fratra postavljena od strane provincijskog ministra.“²¹ Moguće je, dakle, da su prvi radovi na mjestu nove zgrade započeli već te godine, koja je i ispisana na pročelju zgrade.²² Radovi su u iduće dvije godine ili stali ili su se obavljali vrlo sporo, ali su dolaskom Korziskoga dobili nov poticaj. Ti su raniji radovi moguće obuhvaćali rušenje nekog starijeg zida ili objekta na čijem mjestu je podignuta zgrada nemoćišta s ljekarnom, kako se spominje u arhivskim dokumentima.²³

U svakom slučaju, očito je da su se građevinski radovi intenzivirali dolaskom Korziskoga 1678. godine. Gradnja i opremanje zgrade financirani su dijelom donacijama dobročinitelja, a dijelom iz sredstava varaždinskog samostana. Građevinski radovi u cijelosti su dovršeni 1683. godine, kad je podignut drugi kat nemoćišta koji je spojen sa zapadnim samostanskim krilom.²⁴ Čini se da je opremanje ljekarne i nemoćišta trajalo još idućih nekoliko godina jer se 1687. i 1689. godine spominju daljnja sredstva koja varaždinski franjevci u te svrhe potražuju od drugih samostana iz provincije.²⁵

Godine 1694. nemoćište i pripadajuća ljekarna izdvojene su u samostalnu organizacijsku jedinicu. Ustanova je

2. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, svodna slika u prostoriji nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić, 2013.)

Varaždin, former Franciscan infirmary building, vault painting in the former pharmacy (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić, 2013)

3. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, pogled na južni zid prostorije nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)

Varaždin, former Franciscan infirmary building, view of the former pharmacy south wall (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

4. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, detalj oslika u prozorskoj niši na sjevernom zidu prostorije nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)

Varaždin, former Franciscan infirmary building, detail of a painting in a window niche on the former infirmary north wall (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

dobila službeni naziv „Varaždinska infirmaria“, a za upravitelja je imenovan o. Rafael Jambreković. Jambreković je zbog bolesti već iduće godine odstupio s dužnosti te ga je na mjestu upravitelja nemoćišta zamijenio Maksimilijan Korziski, koji je naveden kao *Pharmacopeus et primarius infirmarius*. Međutim, Korziski je umro u kolovozu iste godine, a novim upraviteljem nemoćišta imenovan je o. Maksimilijan Sedlmayr.²⁶

Odnosi ljekarne, nemoćišta i samostana regulirani su 1696. godine. Određeno je da ljekarna i nemoćište djeluju neovisno o samostanskom gvardijanu, koji se ne smije uplitati u njihov rad. Financiraju se novčanim prilozima od drugih samostana i milodara, ali zaradu od prodaje lijekova moraju predati samostanskom sindiku. Samostan je zauzvrat morao osigurati potpunu opskrbu za ljekarnika i njegovu pomoćnika.²⁷

Međutim, zbog lošeg poslovanja, infirmarija je 1713. godine vraćena pod upravu gvardijana varaždinskog samostana.²⁸ Iako su i drugi franjevački samostani bili dužni osiguravati sredstva za rad nemoćišta, ono je u prvoj polovici 18. stoljeća bilo u vrlo lošem stanju, a ljekarna gotovo da nije djelovala. Naime, nakon Korziskog, radom ljekarne su još neko vrijeme upravljali franjevci, a zatim dvojica laika koji su opljačkali samostansku ljekarnu i otvorili privatne ljekarne. Nakon loših iskustava sa svjetovnim ljekarnicima, Provincija je za upravitelja ljekarne nadalje imenovala franjevce.²⁹

Godine 1736. upraviteljem ljekarne postao je brat Wolfgang Frauendienst.³⁰ Zahvaljujući njegovu uspješnom vodstvu, ljekarna i nemoćište pozitivno su poslovali te su 1740. godine ponovno izuzeti od samostana.³¹ Institucija je najprije djelovala pod nazivom *Rezidencija*, a od 1754. godine nosi naziv *Rezidencija Svetog Didaka*.³² Frauendienst je imenovan predstojnikom Rezidencije, što je obnašao do smrti.³³

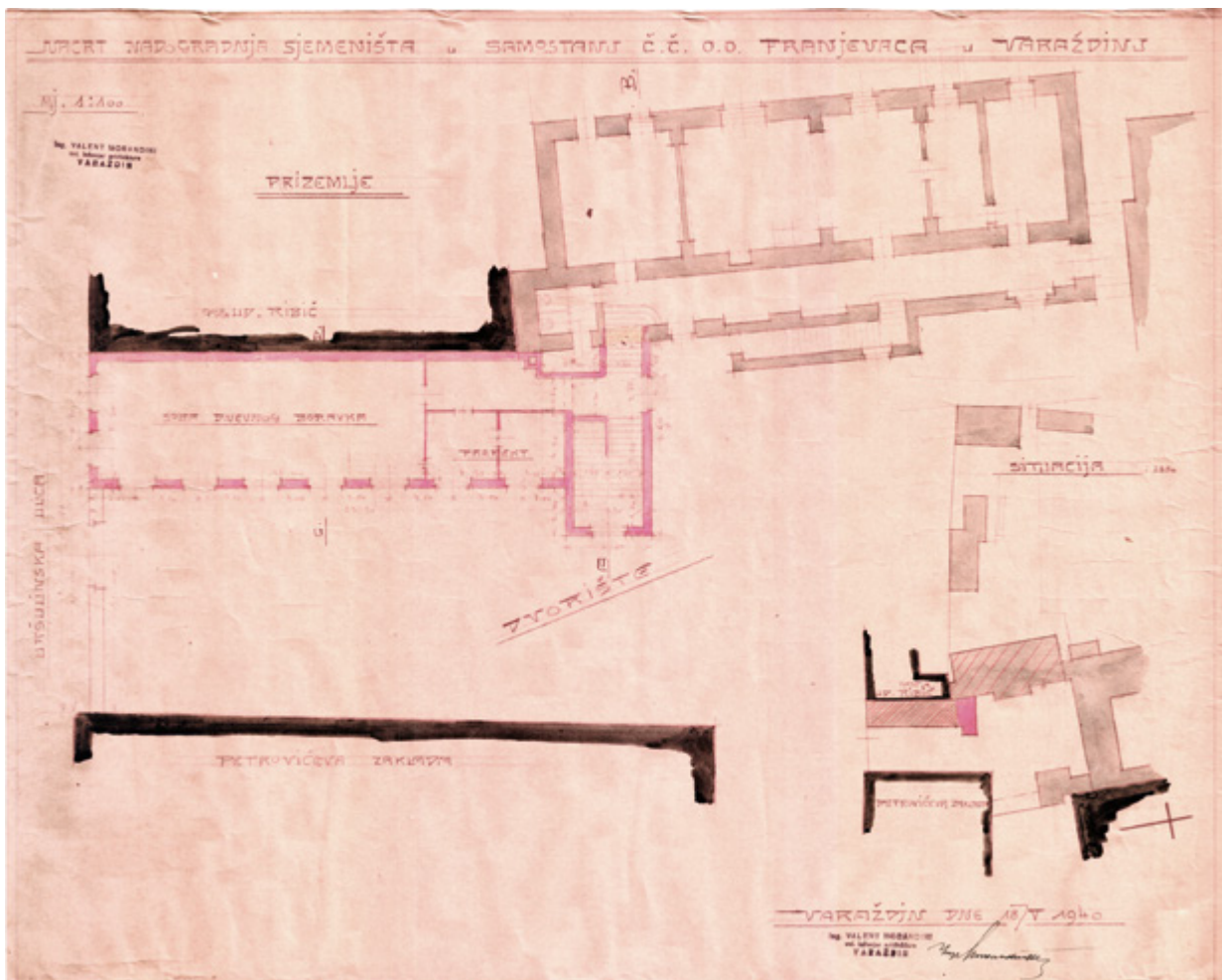
Frauendienstovi nasljednici³⁴ nastavili su uspješno poslovanje ljekarne, što je rezultiralo pobunom drugih varaždinskih ljekarnika, koji su kod kraljice Marije Terezije isposlovali zatvaranje franjevačke ljekarne. Odluku o zatvaranju ljekarne potpisao je ban Franjo Nadaždi 7. studenoga 1772. godine.³⁵ Gvardijan Josip Oppitz zamolio je produljenje roka za zatvaranje, kako bi stigao prodati ljekarnu po dobroj cijeni, što mu je omogućeno do proljeća iduće godine.³⁶ Nakon zatvaranja ljekarne, nemoćište je nastavilo s radom, a prostori ljekarne uređeni su za druge namjene.³⁷

Pokušaj utvrđivanja građevinskih faza

Zgrada nemoćišta smještena je u samostanskom dvorištu, praktički kao zapadni produžetak sjevernog samostanskog krila (sl. 1). Danas se sastoji od prizemlja, koje je samo djelomično podrumljeno, i tri kata. Istraživanjima je utvrđeno da zidovi podruma nisu temeljeni, što otvara pitanje izvorne namjene podrumске etaže.

U zatečenom stanju zgrada nemoćišta ima pravokutni tlocrt s kratkim istakom na zapadnoj strani, dok se na sredini južnog pročelja ističe stubišni rizalit. Na svim etažama ponavlja se slična tlocrtna dispozicija - u južnom dijelu, duž pročelja, kontinuirana dugački, uski hodnik, dok su u sjevernom dijelu poprečnim pregradnim zidovima formirane manje prostorne jedinice. U prizemnoj su zoni dvije istočne i krajnja zapadna prostorija svodne bačvastim svodovima sa susvodnicama, dok preostale dvije imaju križno-bačvasti svod. U podrumu svi prostori imaju bačvasti svod.

Poznato je da je u izvornim gabaritima zgradu činilo prizemlje s dva kata,³⁸ no o detaljnijem izgledu i točnom izvornom tlocrtu zgrade zasad se ne mogu donijeti konačni zaključci. Na zapadnoj strani zgrade vidljiva je ne-logična situacija; naime, sjeverni dio pročelja djeluje od-

5. Valentin Morandini, projekt za prigradnju objekta uz zgradu franjevačkog nemoćišta (Državni arhiv u Varaždinu, Građevinska dokumentacija 1755.-1945.)

Valentin Morandini, project for a building adjacent of the existing Franciscan infirmary (State Archives in Varaždin, Construction Documentation 1755-1945)

sječeno. U unutrašnjosti je vidljiva presječna susvodnica, koja ukazuje na izvorne veće gabarite najzapadnije prostorije prizemlja, o čemu će više riječi biti poslije u tekstu.

U prizemlju je danas formirano pet prostorija četverokutnog tlocrta, različitih veličina i međusobno odvojenih pregradnim zidovima. Ulaz u prostorije je na južnoj strani, a one su osvijetljene kroz prozorske otvore na sjevernom zidu. Izuzetak je druga prostorija s istoka, u koju se ulazi iz susjedne prostorije.

Prostorija nekadašnje ljekarne s oslikanim svodom je druga prostorija od zapada (sl. 2). Ima približno kvadratni tlocrt, a svođena je križno-bačvastim svodom. Ta je prostorija prije vjerojatno činila jedinstven prostor s prostorijom s istočne strane. Dokaza za tu tvrdnju ima više. Prvi je činjenica da se predviđena točka gledišta svodne slike nalazi upravo na mjestu istočnog pregradnog zida. Time se pretpostavlja da taj zid u trenutku oslikavanja svoda nije postojao ili se na njemu nalazio otvor kroz koji je bio omogućen pogled na fresku. Ta je tvrdnja potkrijepljena konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima kojima je

utvrđeno da se žbukani sloj s naličima sa svodne plohe podvlači pod postojeću opečnu građu istočnog pregradnog zida. Nakon uklanjanja recentnijeg betonskog poda prostorije ljekarne, na podu uz istočni pregradni zid otkrivene su slagane opeke koje su možda izvorno popođenje prostorije, a također se podvlače pod istočni zid.

Uklanjanjem žbuke s južnog zida prostorije ljekarne omogućen je uvid u građu, čime je otkriveno da je postojeća vratna niša naknadno formirana. Tada je vjerojatno zazidana starija polukružna niša iznad vrata,³⁹ a na ulaz je postavljen kameni okvir (sl. 3). Moguće da je tom prilikom došlo i do promjene formata prozorske niše na sjevernom zidu jer su unutar obiju niša vidljivi tragovi istog dekorativnog oslika. S obzirom na postojanje kasnijih preslika, tek će se budućim istraživanjima zidnog oslika moći točnije utvrditi odnosi među sačuvanim slikanim slojevima te građevinskim zahvatima vezanima uz spomenute otvore.

Utvrđivanje južnog ulaza kao naknadne intervencije ukazuje na raniji, drugačiji pristup prostoriji ljekarne.

6. Detalj freske na jugozapadnoj peti svoda, stanje 1939. godine (fototeka Schneiderovog fotografskog arhiva, inv. br. SFA-1904-1, snimio Đ. Griesbach)
Detail of the fresco on the southwest foot of the vault, condition in 1939 (Schneider Photography Archive, inv. no. SFA-1904-1, photo by Đ. Griesbach)

7. Stanje freske na jugozapadnoj peti svoda, 1953. godine (fototeka Ministarstva kulture, inv. br.: 14391, neg.: II-2446, snimio V. Bradač)
Condition of the fresco on the southwest foot of the vault in 1953 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 14391, neg. II-2446, photo by V. Bradač)

8. Stanje freske na jugozapadnoj peti svoda s vidljivim oštećenjima 1972. godine (Arhiv RZH-a, inv. br. II-15-17, snimio I. Maroević)
Condition of the fresco on the southwest foot of the vault with visible injuries in 1972 (former Conservation Institute of Croatia archive, inv. no. II-15-17, photo by I. Maroević)

9. Detalj freske na jugozapadnoj peti svoda s vidljivim oštećenjima slikanoga sloja 1979. godine (Arhiv RZH-a, snimio I. Maroević)
Detail of the fresco on the southwest foot of the vault with visible injuries to the painted layer in 1979 (former Conservation Institute of Croatia archive, photo by I. Maroević)

Ako pretpostavimo da je ta prostorija bila povezana sa susjednom istočnom prostorijom, moguće je da se komunikacija događala kroz tu prostoriju. S druge strane, zbog javne namjene ljekarne, treba uzeti u obzir moguće postojanje dvaju ulaza - jedno namijenjeno redovnicima i jedno za javnost. Iako to zasad nije moguće sa sigurnošću tvrditi, nije nevjerojatno da je prostorija ljekarne bila povezana i s nasuprotnom, zapadnom prostorijom. Naime, na zapadnom pročelju zgrade vidljive su dvije slipe lučne niše, koje možda naznačuju poziciju prijašnjeg ulaza namijenjenog ulasku izvan prostora samostanskog

sklopa. Ta tvrdnja je zasad samo nagađanje pa bi je trebalo potvrditi ili osporiti budućim istraživanjima.

Pozicija glavnog ulaza u zgradu nemoćišta tako ostaje otvoreno pitanje. Prethodnim istraživanjima u prostoru hodnika prizemlja dokazano je da je postojeći ulaz na južnom pročelju naknadno probijen. Drugi ulaz, onaj na istočnom kraju hodnika, s unutarnje strane ima profilirani kameni okvir. Neobičajena pozicija dekorativnog okvira unutar hodnika moguće upućuje na izvorno drugačiju koncepciju veze samostana i nemoćišta, odnosno izravnu vezu kakva je i u gornjim etažama, ili pak sekundarnu

ugradnju kamenog okvira. Problem utvrđivanja pozicije ulaza za javnost trebao bi se riješiti eventualnim istraživanjima pročelja zgrade.

Dosad provedena istraživanja ukazala su i na promjene formata postojeće prozorske niše i zazidavanje prijašnjih otvora u trima središnjim osima južnog pročelja. Između krajnjeg istočnog prozora i postojećeg stubišnog rizalita utvrđena je velika, polukružno zaključena niša, naknadno potpuno zazidana. S obzirom na to da je na toj poziciji u zoni podruma vidljiv obzid bunara, moguće je da je to bila niša kroz koju se izravno iz zgrade nemoćišta pristupalo kruni zdenca.

U svakom slučaju, dosadašnje intervencije ukazale su na određena pitanja te pokazala nužnost daljnjih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja kako bi se uobličila pretpostavka o točnijem izvornom izgledu zgrade i njezinim fazama uređenja. Treba istaknuti da su provedena istraživanja parcijalna jer je zgrada danas još uvijek u upotrebi, čime je onemogućen pristup gornjim etažama zgrade i otežan rad u prizemnoj zoni.

Zgrada nemoćišta u 20. stoljeću

Početak 20. stoljeća odlučeno je da se zgrada nekadašnjeg nemoćišta preuredi u đačko sjemenište.⁴⁰ Godine 1904. zgrada je temeljito preuređena i tada je zabilježeno da je srušeno „nespretno i pretijesno stubište“ umjesto kojega je izgrađen postojeći stubišni rizalit na južnom pročelju zgrade.⁴¹

Manji radovi obavljali su se i idućih godina: 1906. godine stari drveni podovi u hodnicima prvog i drugog kata zamijenjeni su cementnima, a tri godine poslije zamijenjeni su i stropovi prostorija. Na prvom su katu dvije prostorije spojene u jedinstven prostor za učenje, dok je na drugom katu od četiri manje sobe stvorena jedna velika spavaonica.⁴² Za potrebe sjemeništa, u prizemlju je 1912. godine srušen pregradni zid te je prostorija s oslikanim svodom spojena sa susjednom, kako bi se dobio veliki prostor za đački refektorij.⁴³ U arhivskim dokumentima stoji da je tom prilikom refektorij „ukusno obojadan, te novim podom providen“.⁴⁴ Zgrada sjemeništa iduće je godine izvana oličena, a iznutra obijeljena. Iste je godine hodnik u prizemlju popločen i dodani su novi sanitarni čvorovi.

Godine 1925. zgrada sjemeništa bila je prilagođena novoj namjeni jer se u nju uselila franjevačka gimnazija. Drugi kat je tada preuređen u veliku spavaonicu, a na prvom katu i u prizemlju srušeni su neki pregradni zidovi. Nakon iseljenja gimnazije 1928. godine, zgrada sjemeništa je ostala prazna, no zbog nedostatka prostora u novoj gimnaziji, stara je zgrada 1936. godine ponovno prilagođena za smještaj sjemeništara.⁴⁵

Projekt za dogradnju trećeg kata zgrade sjemeništa te za prigradnju još jednog troetažnog objekta na prostoru između sjemeništa i ulice izrađen je 1940. godine. Pro-

10. Zatečeno stanje freske na jugozapadnoj peti svoda prije početka istraživanja. Vidljiva je pulverizacija i isipanje slikanog sloja (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)

Condition of the fresco on the southwest foot of the vault prior to the research. Visible is pulverization and flaking of the painted layer (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

jekt je potpisao ing. Valent Morandini, kako je vidljivo na nacrtima sačuvanim u Državnom arhivu u Varaždinu (sl. 5).⁴⁶ Iako druga, zapadna građevina nije realizirana, na zgradi sjemeništa je prema projektu dograđen treći kat. Kao i na ostalim etažama, u južnom dijelu zgrade formiran je dugački hodnik, dok je u sjevernom dijelu samo jedna velika prostorija u kojoj je uređena spavaonica. Zbog dogradnje trećeg kata povišen je i stubišni rizalit.

Vjerojatno nakon Drugog svjetskog rata, u zgradu bivšeg nemoćišta useljen je Đački dom „Milice Pavlič Kate“. Uprava doma početkom pedesetih godina 20. stoljeća dopustila je provođenje električne energije u prostoriji ljekarne; električni vod provučen je sredinom svoda, preko svodne slike.⁴⁷ Unatoč upozorenjima djelatnika Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, čini se da se situacija nije promijenila do 1956. godine, kad prof. Ferdo Ladika Odjelu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora općine Varaždin šalje zahtjev za najam prostorija nekadašnje ljekarne. U Ladikin zahtjevu stoji kraći opis prostora: „Ta je prostorija u zapuštenom stanju. Zidovi oronuli od vlage i pljesnivi, pod natruo, slikarija oštećena dimljenjem i nezračenjem, a provodjenjem proizvoljne električne instalacije dio slikarije je i otpao.“⁴⁸ Ladikin je zahtjev odo-

11. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, slikana kartuša s 1750. godinom iznad prozora u prostoriji nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)

Varaždin, former Franciscan infirmary building, painted cartouche with the year 1750 above the window in the former pharmacy (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

bren te je ugovor o najmu potpisan na pet godina, odnosno do 1961. godine.⁴⁹

Zasad nije moguće točno utvrditi što se događalo s prostorijom šezdesetih godina prošlog stoljeća, no 1971. direktor Restauratorskog zavoda Hrvatske, Branko Lučić, napravio je uviđaj objekta te zaključio da je najveći problem kapilarna vlaga koja se u prosjeku penje do visine oko 1,80 m.⁵⁰ Početkom sedamdesetih godina u zgradu nemoćišta, kojom se tada koristio Odjel za povijest farmacije JAZU-a, uveden je elektroosmotski sustav isušivanja. Zbog prekida financiranja, sustav isušivanja nije uspio postići rezultate te se stanje slikanog sloja pogoršalo. U međuvremenu je u zgradu useljen Historijski arhiv, čija je golemo količina građe uzrokovala snažno opterećenje na svodove prizemnih prostorija. Potkraj sedamdesetih godina 20. st. Restauratorski zavod Hrvatske proveo je preliminarna ispitivanja freske s izradom dokumentacije zatečenog stanja. Zbog ponovnog nedostatka sredstava, radovi su nastavljeni tek 1990. godine, kad je izveden novi sustav elektroosmotskog isušivanja prostorije, pri čemu su zidovi bili premazani akvatrilom i injektirani stonosolom. S obzirom na to da nije bio riješen prvotni problem vlaženja zidova, premazivanje zidova akvatrilom uzrokovalo je podizanje kapilarne vlage sve do zone svoda. Hrvatski restauratorski zavod je 1998. godine naručio izradu izvedbenog projekta drenaže i odvodnje površinskih i podzemnih voda, koji je poslije i izveden bez nadzora

HRZ-a. Zbog nekontinuiranog financiranja, a time i provođenja radova, nije adekvatno riješen problem vlage u zidovima pa je i stanje freske s godinama bilo sve lošije.

Propadanje slikanog sloja očito je kad se usporede fotografije nastale u rasponu od gotovo osamdeset godina. Najstarija fotodokumentacija oslika ljekarne nastala je prilikom popisivanja fotografskog snimanja umjetničkih spomenika 1939. godine, koje su za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti obavljali Artur Schneider i Đuro Griesbach.⁵¹ Na tim se fotografijama već primjećuje oštećenje freske na središnjem liku, kao i pukotine po sredini svoda (sl. 6). Svodna freska je dosta vidljiva i čini se da je u dobrom stanju. Ponovno snimanje freske obavio je Vladimir Bradač 1953. godine. Za razliku od ranijih fotografija, na kojima je vidljiva postava rasvjetnih tijela na bočnim, neoslukanim dijelovima svoda, pedesetih godina je električna instalacija bila provedena središnjem svoda i freske (sl. 7). Uz spojeve zida i svodne konstrukcije vidljive su pukotine, no slikani sloj je još uvijek dobro sačuvan. Tri serije fotografija nastale u RZH-u sedamdesetih godina 20. stoljeća pokazuju teža oštećenja slikanog sloja, posebice na području jugozapadne svodne pete, gdje je zbog vrlo visoke vlage došlo do pulverizacije i osipanja površinskog slikanog sloja (sl. 8, 9). Problem vlage očito ni poslije nije bio adekvatno riješen pa je danas, na fotografijama postojećeg stanja, jasno vidljivo

uznapredovalo djelovanje vlage i jaka daljnja oštećenja slikanog sloja (sl. 10).

Varaždinsko nemoćište kao arhitektonski uzor

Unatoč kasnijim preinakama i dogradnjama te oštećenjima na svodnoj slici, zgrada varaždinske infirmarije s ljekarnom vrijedan je primjer barokne arhitekture specifične namjene. Iako zasad nije moguće točno utvrditi izvorni izgled zgrade, jedan drugi objekt nam može poslužiti kao komparativni primjer. Naime, nakon oslobođenja Virovitice od Turaka 1684., u grad se vraćaju i braća franjevci te na mjestu starog, porušenog samostana podižu novi.⁵² Zbog velikog broja klerika koji su u Virovitici pohađali studij, unutar samostana postojala je mala kućna ljekarna u kojoj su radili braća ranarnici i ljekarnici.

Sredinom 18. stoljeća u gradu nije bilo druge ljekarne pa su franjevci uputili molbu da njihova ljekarna dobije pravo javnosti, što je i odobreno 27. ožujka 1748. godine.⁵³ U to je vrijeme glavni ljekarnik bio Kuzma Hagn, no 1750. u Viroviticu se vraća brat Bonifacije Gerber. Gerber je u Virovitici djelovao kao ranarnik i orguljaš između 1735. i 1745. godine, kad je otišao na ljekarničku praksu u varaždinsku ljekarnu koja je tada bila pod vodstvom Wolfganga Frauendiensta.⁵⁴ Virovitička ljekarna tada je bila smještena u prostoru samostana te se Gerber ubrzo nakon povratka počeo zalagati za gradnju nove zgrade. Ta je ideja morala biti nadahnuta varaždinskim samostanom i zgradom infirmarije koju je upravo posljednje godine Gerberove prakse Frauendienst dao urediti i oslikati. Vjerujemo da ne bi bilo pogrešno zaključiti da je zgrada ljekarne, koju je Gerber u Virovitici podigao kao produžetak samostana na zapad, sagrađena po uzoru na varaždinsku. Kamen temeljac virovitičke zgrade postavljen je 25. travnja 1758. godine. Zgrada se sastojala od prizemlja, gdje je bila smještena ljekarna s pomoćnim prostorijama, i kata na kojem su bile uređene sobe za gvardijana, provincijala i tajnika Provincije kad borave u Virovitici.⁵⁵ Zgrada je nazvana Rezidencija, baš kao i njezin varaždinski uzor.

Još jedna sličnost varaždinske i virovitičke Rezidencije vidljiva je i u tlocrtnoj dispoziciji. Zgrada virovitičke ljekarne ima oblik nepravilnog trapeza, duž južnog pročelja kontinuirano dugački, uski hodnik, dok su u sjevernom dijelu objekta nizane prostorije. Izvorno je glavni ulaz u zgradu bio samo na istočnoj strani, iz samostana, a tek naknadno su otvorena dva postojeća ulaza izvana. Naknadno je sagrađeno postojeće stubište prema podrumu i katu. Izvorni ulaz u podrum bio je iz dvorišta, kroz vrata na sjevernom pročelju, kako je izvedeno i u Varaždinu. Pozicija izvornog stubišta prema katu nije poznata.

Južni zid prostorije u kojoj je uređena obnovljena ljekarna danas je rastvoren te ona s hodnikom čini jedinstven prostor. Izvorno je uzdužni zid hodnika kontinuirao pa je prostorija imala približno kvadratni tlocrt. Svodena je niskim križno-bačvastim svodom na kojem su, ispod

12. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, lik Marije kao Nebeske ljekarne na svodnoj freski u prostoriji nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.) *Varaždin, former Franciscan infirmary building, figure of Mary as the Heavenly Pharmacy on the vault fresco in the former pharmacy (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)*

višestrukih bijelih naliča, vidljivi tragovi svodne slike. U posljednjoj obnovi zgrade freska nije otkrivena, tako da će saznanja o njezinu prikazu i eventualnoj vezi s varaždinskom freskom pričekati neka buduća istraživanja.

Ikonografski program svodne slike varaždinske ljekarne

Povratkom Wolfganga Frauendiensta u Varaždin počelo je najvažnije razdoblje rada franjevačke ljekarne. Zahvaljujući uspješnom vodstvu, ljekarna je, nakon višegodišnje zapuštenosti i nemara, ponovno počela djelovati s profitom. Poglavar reda naredio je Frauendienstu da bolnicu i ljekarnu obnovi i uredi te ih opremi pokuštvom i drugim potrepnostima. U tu svrhu, Kapitul je odredio da svi samostani u provinciji moraju dati pomoć u novcu.⁵⁶

U sklopu te obnove oslikan je svod jedne prostorije prizemlja, približno kvadratnog tlocrta (6,80 x 6,20 m). Freska je datirana u 1750. godinu, koja je rimskim brojevima ispisana u kartuši nad prozorskom nišom (sl. 11). Freska je atribuirana Ivanu Krstitelju Rangeru, iako u arhivskim dokumentima zasad još nisu pronađeni dokazi za tu tvrdnju.⁵⁷ Oslik je danas sačuvan u zoni svoda i na bočnim stranicama prozorske i vratne niše (sl. 4). To ne znači da nije postojao i na zidovima prostorije, međutim

13. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, personifikacije četiriju kontinenata na svodnoj freski u prostoriji nekadašnje ljekarne (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.)

Varaždin, former Franciscan infirmary building, personifications of four continents on the vault fresco in the former pharmacy (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)

žbuka je u novije vrijeme u nižim zonama otučena ili je otpala. Svodna slika bogat je barokni ansambl određen u nižim zonama slikanim arhitektonskim okvirom koji se u središtu otvara prema nebesima.

Marija Mirković upozorava da djelo treba promatrati u odnosu na njegovu predviđenu publiku. U ovom slučaju, riječ je o dosta širokom društveno-socijalnom sastavu. U ljekarnu su dolazili redovnici iz samostana, koji su bili obrazovani i razumjeli su teološku važnost prikaza. S druge strane, ljekarna je bila otvorena javnosti, tako da su je posjećivali i pripadnici raznih društvenih slojeva. Svodna je slika, dakle, trebala barem na nekoj razini biti razumljiva svima, bez obzira na stupanj obrazovanja. Literarni predložak za prikaz nije poznat, ali pretpostavlja se da je rezultat dogovora pavlina Rangera i franjevca Frauendiensta.⁵⁸

S obzirom na to da je riječ o prostoru profane namjene, ali unutar redovničkog kompleksa, korištena je kombinacija kršćanske i poganske simbolike. Osnovna ideja je prikaz četiriju praelemenata, za koje se u antici smatralo da čine sav postojeći svijet: zemlja, voda, zrak i vatra. Četiri elementa prikazana su kompozicijom na više razina, koje se čitaju počevši od najnižih prizora smještenih na petama svodova. Pojedina korisna svojstva elemenata i njihova primjena prikazani su personificiranim likovima. Drugu razinu čine slikani medaljoni u središnjim osima svodnih polja. Unutar njih su starozavjetne scene koje su istovremeno alegorije elemenata i prefiguracije

scena Novoga zavjeta, odnosno scena koje vode prema Spasenju. Svojstva elemenata prikazana su poganskim i nesakralnim motivima, no preko starozavjetnih scena dobila su novo, kršćansko značenje. U idućoj razini, koja već pripada sferi otvorenih nebesa, ponovno su vidljive personifikacije elemenata, prikazane antičkom simbolijom. Kompozicija doseže kulminaciju u središnjem ženskom liku, u kojem se spaja sva mnogoznačnost simbolike bočnih prikaza.

Žena je odjevena u bijelu haljinu s crvenim plaštom, sjedi na luku sa zodijskim znakovima, na glavi joj je nazubljena kruna, u desnoj ruci drži žezlo, a na krilu joj je otvorena knjiga. Na prsima ima zlatni trokut s tri plamena, simbol Svetog Trojstva. Unatoč nedostatku klasičnih atributa, jasno je da je to prikaz Majke Božje. Kruna i žezlo definiraju je kao Kraljicu svemira, knjiga je atribut Marije kao Mudrosti,⁵⁹ a u ovom slučaju je dobila i ulogu Nebeske ljekarne (sl. 12).⁶⁰

Kao što je već opisano,⁶¹ od središnjeg se lika na četiri strane šire prikazi četiriju elemenata. Na istočnom svodnom polju prikaz je elementa zemlje. U središnjem medaljonu nalazi se scena Danijela dok ga izvlače iz lavlje jame. Iza medaljona je globus, oko kojega stoje personifikacije četiriju kontinenata (sl. 13). Europa je prikazana kao kraljica s krunom na glavi, odjevena u bogate haljine i ukrašena nakitom. Afriku i Ameriku prikazuju dva tamnoputa muška lika, od kojih je afrička personifikacija ukrašena dragim kamenjem, dok američki lik karak-

teriziraju perjanica na glavi te luk i tobolac sa strijelama. Personifikacija Azije bogato je odjeven muški lik s turbanom na glavi.

Sjeverna četvrtina prikaza posvećena je elementu zraka. Dva bočna lika, smještena u najnižu zonu, predstavljaju ljudske suprotnosti: s jedne strane je lik mladića, odjeven u civilnu odjeću, dok njemu nasuprot sjedi vojnik odjeven u teški oklop. Mladić je prikazan u živahnom pokretu, dok je statičnim likom viteza prikazan mir zrelih godina. U medaljonu između njih prikaz je Ezekijela koji oživljava kosti s pomoću četiri vjetrova. Vjetar je u središnjem polju, pokraj Marijina lika, simboliziran likom mitskog letača Ikara.

Na zapadnoj strani svoda prikazan je element vatre. Unutar slikanih niša u zoni peta svoda, prikaz je Vulkanove kovačnice s jedne strane i starca koji se grije na vatru s druge strane. U medaljonu je pak scena Ilijina uzašašća u vatrenoj kočiji. Iznad medaljona, po nebesima leti orao, kojem na leđima sjedi *putto* sa snopom munja u ruci (sl. 14).

Posljednje, južno polje prikazuje element vode. Bočno od središnjeg medaljona prikazana su dva lika ispred pučine. S jedne strane u školjci bisernici stoji dječak s koralljem u ruci, dok je s druge mladić-delfin koji puše u rog iz kojega istječe mlaz vode. U medaljonu je scena Jone kojega velika riba izbacuje na obalu. Iznad Jonina medaljona smještena je velika školjka okružena močvarnim raslinjem u kojoj leži dječak s trozubom u desnoj ruci. Lijevo rukom naslonjen je na vrč iz kojega teče voda.

Očito je antičko, pogansko podrijetlo *putta* koji okružuju Mariju na nebu. No umjesto snažnih likova oca bogova, gromovnika Jupitera i njegova brata Neptuna, koje prepoznamo po njihovim atributima, munjama i trozubu, oni su svedeni na dječje likove. Dramatičnost Ikarova pada ublažena je prikazom nasmiješnog dječaka raširenih krila, kao i snaga Vulkanovih kovača koji su prikazani kao djeca. Travestijom antičkih bogova u zaigranu djecu izgubila se njihova silina i snaga, čime im je oduzeta vriednost poganskih božanstava.⁶²

Prisutnost poganskih motiva u kompoziciji neupitno ukazuje na profanu funkciju prostorije, iako se ona nalazi unutar redovničkog kompleksa.⁶³ Uspješnost u čitanju mnogoznačnosti njezine simbolike ovisi o stupnju učenosti promatrača. Sigurno je da je manje obrazovan sloj ljudi mogao prepoznati Bogorodicu, a vrlo vjerojatno i starozavjetne scene u medaljonima. Zasiurno su se mogli poistovjetiti s likovima mladića i viteza na sjevernoj strani prikaza, koji i gledanjem prema promatraču stvaraju vezu stvarnog svijeta i božanskih visina. Obrazovaniji promatrači, posebice pripadnici redovničkih zajednica, mogli su lakše prepoznati svu simboliku prikaza i razumjeti širu koncepciju scene.

Marija u središtu prikazana je kao nebeska kraljica, koja lebdi nad sva četiri prapočela. Iako je „sakralna kompo-

14. Varaždin, zgrada nekadašnjeg franjevačkog nemoćišta, lik dječaka Jupitera, detalj freske u prostoriji nekadašnje ljekarne. Vidljive pukotine na svodu (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska, 2013.) *Varaždin, former Franciscan infirmary building, figure of the boy Jupiter, detail of the fresco in the former pharmacy. Visible are cracks on the vault (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Kliska, 2013)*

nenta ovoga ikonološkoga programa svedena na aluzije⁶⁴ ona je ipak nadređena prirodnim silama i ljudskoj znanosti. U spajanju trokuta na Marijinih grudima, Sunca iznad njezine glave i goluba koji lebdi pokraj njih, čita se i prisutnost Presvetog Trojstva. Kršćanska simbolika provlači se i u motivima u nižim dijelovima prikaza. Primjerice, motiv školjke bisernice, uz primjenu u tadašnjem ljekarništvu, također je simbol Bezgrešnog začeca i Krista. Bočnim prikazima istovremeno se pojedinim materijalima predstavlja onodobna medicina i ljekarništvo i ističu njihova svojstva i primjena. Kombiniranjem prikaza djece u Vulkanovoj kovačnici, starca uz vatru te mladića i viteza na zapadnom polju, dobiva se i simboliizam čovjekovih doba i prolaznosti vremena.

Zahvaljujući bogatom ikonografskom programu, freska je bitan doprinos Rangerovoj likovnoj poruci,⁶⁵ zbog čega zavređuje biti stručno restaurirana i sačuvana za budućnost.

Komparativni primjeri oslikanih redovničkih ljekarni

Miješanje profane i sakralne tematike bilo je uobičajeno u oslikavanju „polusakralnih samostanskih prostorija“.⁶⁶ Primjere za to nalazimo u dvjema drugim samostanskim ljekarnama sa sačuvanim zidnim oslikom. Ljekarnu u pavlinskom samostanu u Lepoglavi također je oslikao Ivan Ranger, a zidni oslik otkriven je tek u novije vrijeme.⁶⁷ Prema izvještaju Ivana Kukuljevića iz 1856. godine, u ljekarni su bili prikazani likovi antičkih filozofa i znanstvenika Aristotela, Teofrasta, Hipokrata i Galena.⁶⁸ Možda su upravo oni prikazani na zapadnom zidu ljekarne, na kojem je djelomično sačuvan prikaz okrunjene osobe na tronu, okružene četvoricom učenjaka s otvorenim knjigama. Desno od trona stoji lik koji promatraču pokazuje

knjigu s prikazom različitih biljnih vrsta, što je izravan podsjetnik na upotrebu ljekovitog bilja u ljekarništvu i medicini. Na nasuprotnom zidu je prikaz Isusa Krista kako ulazi u prostoriju s bolesnicima, koji ustaju i ozdravljaju na njegov blagoslov. Točno značenje i simbolika obaju prizora bit će jasnija nakon čišćenja svih dijelova slike i natpisa koji se naziru ispod oslikanih luneta.

Na južnom zidu prostorije sačuvana su još dva oslikana prizora. Iznad vrata, u luneti zapadne susvodnice slikani je medaljon unutar kojega su pavlinski redovnik s kaležom u ruci i još jedan lik. No možda je najzanimljiviji prikaz u luneti istočne, lijeve susvodnice. Tu je kostur koji sjedi na tronu, s njegove lijeve strane su na pod položene biskupska mitra i štap, kardinalski šešir i drugi znakovi crkvene vlasti, dok su s desne mačevi, krune (?) i građanski šešir. Ispod oslika je natpis *Contra vim Mortis, non est Medicamen in Hortis*. Taj je prikaz jasan likovni izraz fraze *Memento mori*, koji promatrača podsjeća na to da nitko ne može izbjeći smrt. Na ovom mjestu treba napomenuti i da kostur u desnoj ruci drži žezlo identično onome u Marijinoj ruci u varaždinskoj ljekarni, što bi mogao biti još jedan dokaz Rangerova autorstva obiju kompozicija.

Druga oslikana ljekarna također pripada pavlinskom redu, a oslikao ju je 1780. godine u kružnoj kuli samostana u slovenskom Olimju slikar Anton Jožef Lerchinger.⁶⁹ Oslik u Olimju potpuno je sačuvan pa se može u cijelosti sagledati njegov ikonografski program. U donjoj su zoni, uz ulazna vrata, sveti liječnici Kuzma i Damjan, a s njima u razini, unutar prozorskih niša u parovima portreti šestorice liječnika identificiranih natpisima - *Dioskurides*, *Galenus*, *Aeskulapius*, *Hippokrates*, *Avicena* i *Theophrastus*. Na petama svoda je šest uokvirenih slikanih medaljona s biblijskim prizorima, a središnje mjesto zauzima prikaz Stvoritelja koji lebdí nad zemljom, razdvojenom potokom na dvije obale. Na jednoj strani su kopnene i vodene životinje, a na drugoj obali su vidljivi ljudi koji kopaju rudu. Čitanjem simbolike ikonografskog programa prepoznaje se Bog kao stvoritelj biljnog, životinjskog i mineralnog bogatstva, odnosno izvora lijekova. Korisnost ljekovitih biljaka očita je i u slikanim medaljonima gdje je biblijskom scenom prikazana po jedna biljna vrsta. Važnost šestorice legendarnih liječnika potkrepljuju citati o liječenju i liječnicima iz Knjige Sirahove.⁷⁰

Bilješke

- 1 Stručni tim HRZ-a čine dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Bernarda Ratančić, Petra Uglešić, Ivana Drmić i Iva Grgić.
- 2 JANKO BARLÈ, 1907.; APOLINAR BRANIČKOVIĆ, 1927.
- 3 KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 82-84.
- 4 LUJO PIHLER, 1951.; GUSTAV PIASEK, 1981.; DRAGUTIN FELETAR, 2003.; GUSTAV PIASEK, MARTINA PIASEK, 2004.; BOŽIDAR TOMAŠIĆ, URL: <http://www.hdft.hr/ljekarnistvo>

Usporedba tih triju slikanih ciklusa za prostore iste namjene ukazuje na mnogostrukost ikonografskih programa baroknog slikarstva te na mnoštvo mogućih izvora i interpretacija prikazanih simbola. Ranger je cijelim svojim opusom pokazao razumijevanje i vrsnu sposobnost prikazivanja bogate barokne simbolike, što je razvio suradnjom sa suvremenim teolozima i propovjednicima. Slijedio je suvremene trendove u tehničkom, slikarskom smislu, ali i u teološkom, slijedeći protureformacijske ideale i brzo usvajajući nove ideje. U Varaždinu se pak dokazuje i kao poznavatelj poganskih, antičkih motiva i mitologije, zbog čega oslik nekadašnje franjevačke ljekarne zaslužuje važno mjesto unutar Rangerova opusa, a time i baroknog zidnog slikarstva u kontinentalnoj Hrvatskoj.

Zaključak

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja u zgradi franjevačkog nemoćišta i ljekarne započeta su s namjerom da se spriječi daljnja degradacija zidnog oslika. Istraživanja će omogućiti utvrđivanje građevinskog razvoja i valorizaciju freske i cijelog objekta u kontekstu barokne umjetnosti i arhitekture. Na temelju rezultata istraživanja izradit će se prijedlog sanacije, kako bi se u zgradi uredio prostor za prezentaciju bogate franjevačke kulturne baštine. Postav će biti popraćen sadržajima o radu franjevaca od njihova dolaska u Varaždin u srednjem vijeku do danas.

Otegotna okolnost tijekom istraživanja je činjenica da se u gornjim etažama zgrade nalazi depo Hrvatskog državnog arhiva pa su te etaže zasad potpuno nedostupne. Osim prostorije ljekarne, ostale prostorije prizemlja su u upotrebi i u njima je razni namještaj, što također otežava istraživanja. Upravo zato istraživanja još nisu potpuna te nije moguće riješiti sva otvorena pitanja.

Unatoč tome, zgrada varaždinskog franjevačkog nemoćišta već se sada može istaknuti kao primjer barokne arhitekture specifične namjene, koja je vjerojatno poslužila kao uzor i za virovitičku Rezidenciju. Posebno je vrijedna Rangerova svodna freska bogate i složene simbolike. U ovom su tekstu izneseni rezultati dosadašnjih istraživanja te je istaknuta potreba daljnjih istraživanja i radova na obnovi zgrade i same freske, kako bi se stvorili uvjeti za predstavljanje vrijedne kulturne ostavštine varaždinskih franjevaca. ■

u-franjevackim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/ (14. veljače 2014.); IVAN DAMIŠ, 2009.

5 EMANUEL HOŠKO, 2011.

6 PAŠKAL CVEKAN, 1978.

7 HRVOJE TARTALJA, 1969.

8 Prvi rad Marije Mirković o varaždinskoj ljekarni objavljen je 1975. godine, a daljnje razrade rađene su u sklopu triju izložbi o Rangerovu slikarstvu u prvom desetljeću 21.

stoljeća. MARIJA MIRKOVIĆ, 1975.; MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2003.; MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2004.; MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2006.

9 TOMISLAV ĐURIĆ, 1976.; ERNEST FIŠER, 1977.; MARIJA MIRKOVIĆ, 1992., MIRJANA REPANIĆ BRAUN, 2004.; SANJA CVETNIĆ, 2007.

10 URL: <http://www.ofm.hr/duhovnost/sv-franjo/119-pravilo-reda-manje-brace> (15. siječnja 2016.)

11 Na saboru Reda 1559. godine određeno je da se u svakom samostanu treba urediti jedna ili više prostorija u kojoj bi se brat poslužitelj brinuo za bolesnu braću. Istovremeno je odlučeno da se na razini provincije treba osnovati bar jedna bolnica. Ta je odluka poslije proširena odredbom da se uz bolnice u samostanima oforme i ljekarne. EMANUEL HOŠKO, 2011., 265-278, 268-269.

12 Ladislavovoj su provinciji pripali samostan u Ormožu u Sloveniji te zagrebački, križevački, ivanički, krapinski, varaždinski i čakovečki u Banskoj Hrvatskoj. Nakon oslobođenja od Turaka, provinciji su priključeni i novoosnovani samostani u Virovitici, Hrastovici i Kostajnici te sedam samostana u južnoj Mađarskoj. EMANUEL HOŠKO, 2011., 267.

13 Odlukom je za upravitelja varaždinskog nemoćišta imenovan brat Adam Dragić, a kao pomoćnik mu je dodijeljen novak brat Franjo Bassin. Arhiv franjevačkog samostana u Varaždinu (dalje AFVŽ), II. sv. (1700.-1760.), *Decisiones Diffinitoriales concernentes residentiam Franciscano-Varasdinensem, ex provinciae matricula excerpta* (dalje *Decisiones Diff.*); KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 68.

14 U rasporedu braće za varaždinski samostan još se od 1662. godine redovito spominju braća bolničari (*infirmarius*). PAŠKAL CVEKAN, 1978., 142.

15 JANKO BARLÈ, 1907., 66; KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 69; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 143.

16 Karlo Sardena ili Sardegna u spisima se spominje kao *pharmacopeo civitatis*, a u Varaždinu je imao dvije ljekarne. GUSTAV PIASEK, MARTINA PIASEK, 2004., 30.

17 Iako je u spisima iz arhiva franjevačkog samostana u Varaždinu naveden kao Korzisky, u literaturi se nalaze još i oblici imena Korziski, Korsky, Korsizky, Koriscski, Gorschy. Krsno ime mu je bilo Ivan Đuro, podrijetlom je bio Čeh, a rođen je 1649. godine. Godine 1678. u Remetincu je položio zavjet i stupio u franjevački red. AFVŽ, II. sv. (1700.-1760.), *Ortus et progressus Apotheca Varasdinensis* (dalje *Ortus*); PAŠKAL CVEKAN, 1978., 143, 147; HRVOJE TARTALJA, 1969., 86.

18 P. Cvekan ističe da je ljekarnička oprema prvotno bila deponirana u spomenutom prostoru, no ne može se sa sigurnošću reći je li upravo ondje bila uređena prvotna ljekarna nakon povratka Korziskog u Varaždin. PAŠKAL CVEKAN, 1978., 147-148.

19 PAŠKAL CVEKAN, 1978., 143, 148.

20 PAŠKAL CVEKAN, 1978., 143.

21 *Anno 1676. die 31 julij et sequentibus: infirmaria com omni industriosa cura erigatur in Conventu Varasdinensi, et*

quidem celeriter, cui praeficiantur ad ministro provinciali duo maturi et industrii fratres. AFVŽ, II. sv. (1700.-1760.), *Decisiones Diff.* Prijevod: Iva Potočnik.

22 KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 69; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 143.

23 *Verum etiam strenne adlaboraverint pro excindendo fundo civitatis, super quem extrueretur apotheca...* AFVŽ, I. sv. (1600.-1699.), *Ortus*. Prijevod Iva Potočnik.

24 *Obtento ergo fundo hoc ipso, in quo nunc stat apotheca, adjutus priorum Eleemosynis aedificium Zelose (?) inchoavit anno circiter 1678, ac in optatum duxit finem anno 1683, quim ullibi scriptum reperitur conventum Varasdinensem ad aedificium hoc aliud contulisse...* AFVŽ, I. sv. (1600.-1699.), *Ortus*. Prijevod Iva Potočnik. Iste podatak donosi PAŠKAL CVEKAN, 1978., 144, 148.

25 KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 71, 73.

26 KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 74-75; LUJO PIHLER, 1951., 221; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 145; BOŽIDAR TOMAŠIĆ, URL: <http://www.hdft.hr/ljekarnistvo-u-franjevacim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/> (14. veljače 2014.)

27 HRVOJE TARTALJA, 1969., 86.

28 Barlè navodi da je do spajanja nemoćišta i samostana došlo već 1701. godine. JANKO BARLÈ, 1907., 66. APOLINAR BRANIČKOVIĆ, 1927., 34; KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 77; HRVOJE TARTALJA, 1969., 87.

29 Korziskog je naslijedio o. Antun Utrin, a njega o. Ivan Gartner. Ljekarnu je od 1699. do 1703. godine vodio Josip Plum, koji je poslovanje ljekarne iskoristio na svoju korist te je sa zarađenim novcem napustio Varaždin i u Mariboru otvorio privatnu ljekarnu. Od 1709. do 1712. godine ljekaronom je upravljao svjetovnjak Josip Frölich, koji je, poput Pluma, krao lijekove i drugu ljekarničku opremu. Zbog toga je Provincija tužila Frölicha, no on se sklonio pod zaštitu Varaždinskoga generalata i 1713. godine otvorio ljekarnu u gradu. Između 1715. i 1727. godine ljekaronom naizmjenice upravljaju Damjan Pucher i Beno Wundsam (Bunthsam). Barlè umjesto Puchera navodi brata Damjana Stoga, koji za pomoćnika uzima Wundsama. Nakon 1727. godine, za ljekarnika je određen klerik Wolfgang Frauendienst, koji ljekarnu vodi do 1730. godine, a zatim Damjan Vendt do 1736. godine. JANKO BARLÈ, 1907., 113; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 148-150.

30 Frauendienst je rođen u Ebensfeldu u Štajerskoj 1706. godine s krsnim imenom Henrik. Već je bio ljekarnik po struci kad se 1725./1726. godine zaređio za svećenika i uzeo ime Wolfgang. Uz teologiju je u Varaždinu studirao filozofiju te je istodobno vodio i franjevačku ljekarnu od 1727. do 1730. godine. Iduće dvije godine je u Ivaniću, zatim ponovno u Varaždinu, a 1735. godinu provodi u Kanjiži. Iduće godine vratio se u Varaždin gdje je i umro 1753./1754. godine. PAŠKAL CVEKAN, 1978., 150.

31 JANKO BARLÈ, 1907., 113. Krešimir Filić pogrešno navodi da su se nemoćište i ljekarna izdvojili već 1730. godine, a taj podatak preuzima i Hrvoje Tartalja. KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 80; HRVOJE TARTALJA, 1969., 87.

- 32** PAŠKAL CVEKAN, 1978., 152. Za popis predstojnika i voditelja Rezidencije od 1740. do 1759. godine usp. BOŽIDAR TOMAŠIĆ, URL: <http://www.hdft.hr/ljekarnistvo-u-franjevackim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/> (14. veljače 2014.)
- 33** Što se tiče datuma Frauendienstove smrti, Krešimir Filić navodi 14. listopada 1754. godine, a Paškal Cvekan 11. listopada 1753. godine. KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 78; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 150.
- 34** Na mjestu glavnog ljekarnika Frauendiensta je naslijedio brat Ivan Hirschl, koji je upravljao ljekarnom od 1754. do 1762. U idućih deset godina upravitelji ljekarne bili su Elzearije Ruedl (1761.-1764.), Ignacije Hanak (1764.-1768.) i Izaija Schmidt (1768.-1772.). PAŠKAL CVEKAN, 1978., 150-152. Popis franjevac ljekarnika koji su djelovali u Varaždinu donosi BOŽIDAR TOMAŠIĆ, URL: <http://www.hdft.hr/ljekarnistvo-u-franjevackim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/> (14. veljače 2014.)
- 35** PAŠKAL CVEKAN, 1978., 152.
- 36** Lujo Pihler navodi da je ljekarnu i njoj pripadajuću Švarcovu zakladu za siromahe preuzeo varaždinski ljekar-nik Ignac Illing. LUJO PIHLER, 1951., 269.
- 37** Prema K. Filiću, u nekadašnju ljekarnu useljena je knjižnica, dok Đ. Cvitanović navodi da je pretvorena u kućnu kapelu. KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 48; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 2006., 181.
- 38** Spomenuti arhivski podatak već su objavili K. Filić i P. Cvekan. Usp. AFVŽ, I. sv. (1600.-1699.); KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 69, bilj. 93.; PAŠKAL CVEKAN, 1978., 144.
- 39** Niša je otkrivena tijekom istraživanja koja je u veljači 1979. godine obavljao Restauratorski zavod Hrvatske. ARZH, br. dosjea 36, 1979., *Izveštaj o radovima u bivšoj franjevačkoj ljekarni u Varaždinu na zidnoj slici Ivana Rangera.*
- 40** Odluka je donesena na kapitulu u Zagrebu 4. kolovoza 1903. AFVŽ, II. sv. (1700.-1799.), *Liber Notitiarum Patris Leonardi Potchnyak Franciscani. Provincia S. Ladislai in Sc-lavonia* (dalje *Lib. Not.*)
- 41** Pozicija izvornog stubišta još je jedno pitanje koje treba riješiti budućim istraživanjima. Na nacrtu iz 1904. godine vidljivo je usko stubište na krajnjem istočnom dijelu hodnika, prislonjeno uz južni zid. Trenutačno nije moguće utvrditi je li tu riječ o prvotnom stubištu ili je i to kasnija intervencija. Nacrta za prigradnju stubišnog rizalita nalaze se u Državnom arhivu u Varaždinu. Državni arhiv u Varaždinu (dalje DAVŽ), fond Građevinska dokumentacija Varaždina i okolice 1755.-1945. (dalje GD 1755.-1945.), inv. br. 5934. Obnovu 1904. godine spominje i KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 69.
- 42** AFVŽ, II. sv. (1700.-1799.), *Lib. Not.*; KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 61-62. Nacrta s ucrtanim planiranim rušenjima zidova sačuvani su u Državnom arhivu u Varaždinu. DAVŽ, GD 1755.-1945., inv. br. 10818. Potpisano Morandini.
- 43** Iako nije naznačeno je li rušen zapadni ili istočni pregradni zid, vjerojatnije je da je ljekarna spojena sa zapadnom prostorijom jer je pretpostavka da je s istočnom već činila zajednički prostor, kako je bilo navedeno više u tekstu. Na postojanje zapadnog pregradnog zida ukazuje i prekid žbukanog sloja sa svoda na zapadnoj strani, utvrđen istraživanjima. KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 82.
- 44** AFVŽ, II. sv. (1700.-1799.), *Lib. Not.*
- 45** KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 64-69; IVAN DAMIŠ, 2009., 104.
- 46** DAVŽ, GD 1755.-1945. Potpisano ing. Valent Morandini, ovl. inženjer arhitekture. Datirano 18. svibnja 1940. godine. Dogradnju trećeg kata spominje i KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 69.
- 47** Ministarstvo kulture - Uprava za zaštitu kulturne baštine, Topografska zbirka (dalje MK-UZKB/SA-TOZ) grad Varaždin, 2569-1952., potpisano Direktor: v. d. Prelog dr. Milan, datirano 12. ožujka 1952.
- 48** MK-UZKB/SA-TOZ (Varaždin), 311-1956., potpisano prof. Ladika, datirano 15. ožujka 1956.
- 49** MK-UZKB/SA-TOZ (Varaždin), 936-1956., potpisano v. d. načelnika: prof. Stipe Franjković, datirano 20. lipnja 1956.
- 50** Arhiv Restauratorskog zavoda Hrvatske (dalje ARZH), br. dosjea 36, 1971., br. dokumenta 001, datirano 26. srpnja 1971.
- 51** ARTUR SCHNEIDER, 1940.
- 52** PAŠKAL CVEKAN, 1977., 71-72.
- 53** *Isto*, 150.
- 54** *Isto*, 150.
- 55** *Isto*, 152.
- 56** KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 79-80.
- 57** ARTUR SCHNEIDER, 1940., 184.; KREŠIMIR FILIĆ, 1944., 82; LUJO PIHLER, 1951., 225; MARIJA MIRKOVIĆ, 1975., 95; MARIJA MIRKOVIĆ, 1992., 124; MIRJANA REPANIĆ BRAUN, 2004.; SANJA CVETNIĆ, 2007., 61.
- 58** Motiv Marije kao Nebeske ljekarne opisan je u djelu pavlinskog pisca Andrije Eggerera, *Pharmacopaea Coelestis - Maria Remetinensis* o čudesnim ozdravljenjima i uslišenjima koja su se dogodila u Remetama 1600.-1670., objavljena 1672. godine. Moguće je da je upravo to Marijino utjelovljenje poslužilo kao početna točka ovog programa. MARIJA MIRKOVIĆ, 1975., 100; MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2006., 62.
- 59** MARIJA MIRKOVIĆ, 1975., 100.
- 60** MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2006., 62.
- 61** Ovdje opisani ikonografski program temelji se ponajprije na citiranim radovima: MARIJA MIRKOVIĆ, 1975.; PAŠKAL CVEKAN, 1978.; SANJA CVETNIĆ, 2007.
- 62** SANJA CVETNIĆ, 2007., 62.
- 63** Paškal Cvekan iznio je pretpostavku da je u toj prostoriji bila uređena kapelica sv. Didaka, zaštitnika bolesnih, koja se također spominje u arhivskim dokumentima. PAŠKAL CVEKAN, 1978., 154-158. Drugi autori ipak ističu da takav prikaz vjerojatno nije prikladan za kapelicu. MARIJA MIRKOVIĆ, 1975., 99; MIRJANA REPANIĆ BRAUN, 2004.; SANJA CVETNIĆ, 2007., 62.
- 64** MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2006., 68.

- 65 Mirković i Belaj u katalogu treće izložbe o Rangerovu slikarstvu ističu likovnu poruku kao „najvažniju sastavnicu njegova opusa“. MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, 2006., 5.
- 66 MARIJA MIRKOVIĆ, 1992., 120.
- 67 Konzervatorsko-resturatorske radove na čišćenju zidnog oslika u lepoglavskoj ljekarni obavlja Hrvatski restauratorski zavod, pod vodstvom konzervatora restauratora

Miroslava Jelenčića. Usp. *Lepoglava - bivši pavlinski samostan - kratki izvještaj o radovima*, 2010.-2015. godine, dokumentacija Hrvatskog restauratorskog zavoda.

- 68 MARIJA MIRKOVIĆ, 1992., 121.
- 69 *Isto*, 122. O Lerchingeru vidi ANICA CEVC, *Anton Jožef Lerchinger*, Ljubljana, 2007.
- 70 MARIJA MIRKOVIĆ, 1992., 123-124.

Literatura

JANKO BARLÈ, Ranarnici i ljekarnici iz franjevačkog reda, *Liječnički vijestnik*, 3 (1907.), 66-69.

APOLINAR BRANIČKOVIĆ, Crtice iz prošlosti franjevačkog samostana u Varaždinu, *Glasnik sv. Franje*, 1 (1927.), Zagreb, 23-25, 34-36.

PAŠKAL CVEKAN, *Virovitica i franjevci*, Zagreb, 1977.

PAŠKAL CVEKAN, *Djelovanje franjevaca u Varaždinu*, Varaždin, 1978.

SANJA CVETNIĆ, *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb, 2007.

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Samostanski kompleksi u povijesnoj jezgri Varaždina, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 16-17 (2006.), 173-186.

IVAN DAMIŠ, Prisutnost franjevaca (OFM) i njihovo djelovanje u prošlosti Varaždina, *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209. - 2009.*, (ur.) Miroslav Šicel i Slobodan Kaštela, Zagreb-Varaždin, 2009., 97-108.

TOMISLAV ĐURIĆ, *Barokno slikarstvo Ivana Rangera*, Varaždin, 1976.

DRAGUTIN FELETAR, Prinos povijesti ljekarništva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Podravina*, 2 (2003.), 23-51.

KREŠIMIR FILIĆ, *Franjevci u Varaždinu*, Varaždin, 1944.

ERNEST FIŠER, *Barokni iluzionizam Ivana Rangera*, Zagreb, 1977.

EMANUEL HOŠKO, Briga hrvatskih franjevaca za bolesne članove od XVII. do XIX. stoljeća, *Acta medico-historica Adriatica*, 2 (2011.), 265-278.

MARIJA MIRKOVIĆ, Barokni program Rangerove stropne slike u franjevačkom samostanu u Varaždinu, *Godišnjak gradskog muzeja Varaždin*, 5 (1975.), Varaždin, 97-106.

MARIJA MIRKOVIĆ, Ikonološki programi zidnih slika u samostanskim ljekarnama hrvatskih pavlina i franjevaca, *Acta Faustatis Medicae Fluminensis*, 3-4 (1992.), 119-129.

MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, Varaždin. Franjevačka ljekarna, oslikana 1750., *Otvorena nebesa Ivana Krstitelja Rangera. Izložba o 250. godišnjici slikareve smrti*, katalog izložbe

(Lepoglava, lipanj - rujan 2003.), (ur.) Ernest Fišer, Lepoglava, 2003., 56-61.

MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, Mali biseri. Varaždin. Franjevački samostan, ljekarna. *Czvet szveteih - zidno slikarstvo Ivana Krstitelja Rangera. Druga izložba o 250. godišnjici slikareve smrti (+1753.)*, katalog izložbe (Lepoglava, svibanj - rujan 2004.), (ur.) Marija Mirković i Janko Belaj, Lepoglava, 2004., 58-60.

MARIJA MIRKOVIĆ, JANKO BELAJ, Varaždin: Marija je Nebeska ljekarna, *Likovna poruka Ivana Krstitelja Rangera. Treća izložba o 250. godišnjici slikareve smrti (+1753.)*, katalog izložbe (Lepoglava, ljeto 2006.), (ur.) Janko Belaj i Marija Mirković, Lepoglava, 2006., 62-69.

GUSTAV PIASEK: Prilog povijesti franjevačke ljekarne u Varaždinu, *Farmaceutski glasnik*, 37 (1981.), 476-478.

GUSTAV PIASEK, MARTINA PIASEK: Varaždinsko zdravstvo u 17. stoljeću, *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, 55 (2004.), 25-34.

LUJO PIHLER, Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici, *Farmaceutski glasnik*, 7 (1951.), 220-225, 269-277.

MIRJANA REPANIĆ BRAUN, *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb, 2004.

ARTUR SCHNEIDER, Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939., *Ljetopis za godinu 1938/1939.*, 52 (1940.), 171-186.

HRVOJE TARTALJA: Freske Ivana Rangera u franjevačkoj ljekarni u Varaždinu, *Saopćenja*, 12 (1969.), Zagreb, 85-90.

BOŽIDAR TOMAŠIĆ, Ljekarništvo u franjevačkom samostanima Provincije svetih Ćirila i Metoda - V, URL: <http://www.hdft.hr/ljekarnistvo-u-franjevackim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/> (14. veljače 2014.)

Arhivskih izvori

Arhiv franjevačkog samostana u Varaždinu
Državni arhiv u Varaždinu, Građevinska dokumentacija
Varaždina i okolice 1755. - 1945.

Abstract

Bernarda Ratančić, Vladanka Milošević

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE FRANCISCAN PHARMACY IN VARAŽDIN

Croatian Conservation Institute is currently conducting conservation research at the former building of the Franciscan Monastery in Varaždin. The research was initiated for the purpose of preventing the wall paintings from further degradation, while allowing for the construction history to be determined, and the frescos and the entire building valorized within the context of Baroque art and architecture. Based on the results obtained, a rehabilitation proposal will be drawn up that would include a space in the building for the presentation of the rich Franciscan cultural heritage. The exhibition would feature materials related to the Franciscans' work, from their arrival in Varaždin during the middle ages until the present day.

The fact that the upper storeys of the building house a Croatian State Archives depot comes as an aggravating circumstance, as these storeys are inaccessible for the time being. Save for the pharmacy, other rooms on the

ground floor are in use and contain various pieces of furniture, which further hinders research. For this reason, the research is still incomplete and many open questions are yet to be answered.

Nevertheless, the Franciscan infirmary can at this point be identified as an example of a special purpose Baroque building that probably also served as the model for the Virovitica Residence. Particular value can be assigned to Ranger's vault fresco with its vivid and complex symbolism. This article was intended to present the results of research so far and point out the need for further research and work on the building's renovation and on the fresco itself, in order to create conditions for the presentation of the rich cultural legacy of the Varaždin Franciscans.

KEYWORDS: *Ivan Krstitelj Ranger, Baroque wall painting, Franciscan Monastery in Varaždin, Franciscan pharmacy*